

LES TAULES DEL MESTRE DE XÀTIVA/ARTÉS/BORBOTÓ A L'ESGLÉSIA DE PALAU-SOLITÀ

Josep Lluís Cebrián i Molina, Beatriu Navarro i Buenaventura.

Historiadors de l'art.

Recepció i acceptació: juliol de 2014

Resum: En aquest article s'estudien les quatre taules del retaule major de l'església de Palau-solità atribuïdes al Mestre d'Artés i al Mestre de Borbotó. Es tracta d'un pintor valencià d'identitat desconeguda que desenvolupa la seua activitat entre els segles XV i XVI i evoluciona des de l'estil gòtic flamenc cap a formes renaixentistes.

Paraules clau: Palau-solità; Pintura valenciana del segle XVI; Mestre de Xàtiva; Mestre d'Artés; Mestre de Borbotó.

Abstrac: Four main altarpiece tables from the church of Palau-solità attributed to Mestre d'Artés and to Mestre de Borbotó are analysed in this article. Valencian painter of unknown identity developed his activity between the 15th and 16th century, evolving from the Gothic-Flemish style to Renaissance shapes.

Keywords: Palau-solità; Valencian painting in the 16th century; Master de Xàtiva; Master d'Artés; Master de Borbotó.

L'església parroquial de Santa Maria de Palau-solità conserva el retaule major de principis del segle XVI. El conjunt pictòric està format per taules d'artistes diferents. Malgrat que d'estil desigual, la cronologia és propera i les escenes dels carrers tenen coherència iconogràfica. Les quatre taules del pintor que ens ocupa, atribuïdes tradicionalment al Mestre d'Artés, es troben situades a la zona intermèdia i inferior dels carrers laterals. Representen les escenes de l'Adoració dels pastors, l'Adoració dels Reis o Epifania, l'Ascensió i la Pentecosta. El conjunt es completà per mà diferent amb l'Anunciació i la Resurrecció a la part superior dels carrers laterals i el Calvari a l'espina. El banc, amb dues escenes de la Passió –bes de Judes i camí del Calvari– té un sagrari amb Crist i als extrems, les imatges de sant Pere i sant Pau.¹

El temple va patir cap a 1506 un incendi que destruï els retaules antics. Gràcies a les visites pastorals d'anys posteriors, esmentades per Pere Gibert i Josep Maria Martí, podem establir una cronologia fiable per al retaule actual.² La visita pastoral de 1511 ordenava la realització d'un bon retaule per a l'altar major. Durant la visita de 1513 encara no s'havia dut a terme. L'any 1519 ja estaria instal·lat perquè el visitador considerava "l'altar major decent" i visites posteriors esmenten el retaule pintat. La cronologia que proporciona aquesta documentació (1513-1519) és propera a l'estil de les taules valencianes que estudiem i, per tant, res no fa pensar en principi que es tractés d'una addició posterior. És possible que la parròquia de Palau adquirís en el comerç d'art sacre les quatre taules valencianes i després encarregués a un altre

pintor la conclusió del retaule. Certament, l'estructura de fusta és completament aliena a la que trobem als retaules que coneixem del mestre valencià, amb forma de pastera. Pertany al model de la contrada, amb uns pinacles molt desenvolupats a la part superior, com per exemple l'antic retaule major de l'església de Mollet del Vallès, de 1531 i de dimensions considerablement majors.

L'actuació decidida de Joaquim Torres i Folch durant la Guerra d'Espanya al capdavant de la Comissió del Patrimoni Artístic de la Generalitat féu possible la salvació del retaule de Palau. Durant la contesa l'obra viatjà a París, on va formar part de l'exposició sobre pintura catalana. Finalitzada la guerra, el 1940, el retaule va tornar a la parròquia, però no es tornà a instal·lar a l'altar major fins als anys 60. El retaule en l'estat actual, pràcticament idèntic al que ofereixen les fotografies antigues anteriors a la guerra,³ està molt ben conservat i els colors, especialment el blau i el verd, més proclius a degradar-se, mantenen les gradacions tonals que ja no trobem en altres obres del Mestre.

L'autoria de les quatre taules que estudiem ha estat atribuïda indistintament al Mestre d'Artés o al Mestre de Borbotó. Joan Ainaud les assignà al Mestre de Borbotó, la millor de les que intervingueren en el conjunt palauenc, a més de fer esment de l'estil gotitzant del pintor valencià.⁴ Gibert i Martí les adscriuen al Mestre d'Artés seguint l'entrada de *Palau-solità* a l'*Enciclopèdia Catalana*.⁵ Aquestes dues atribucions aparentment divergents, com explicarem a continuació, no són al nostre parer contradictòries. Vegem abans de res qui són aquests mestres d'identitat desconeguda.

El nom Mestre d'Artés està pres del cognom de la família comitent del retaule del Judici Final documentat vers l'any 1512 per a la capella de Tots Sants de la cartoixa de Portaceli (Serra, el Camp de Túria), de la qual eren patrons. Aquesta obra s'exposa actualment al Museu de Belles Arts de València.⁶ La denominació de Mestre de Borbotó pren el nom d'una població de l'horta de València que conserva un retaule del pintor dedicat a santa Anna.⁷ Foren Tormo i Post els que batejaren amb aquests noms de laboratori els pintors per tal que resultés més còmode l'estudi, la sistematització i l'agrupació d'obres al seu voltant.⁸

Al nostre parer, les denominacions Mestre d'Artés i Mestre de Borbotó designen dues etapes estilístiques consecutives d'una mateixa personalitat artística. I encara més, hi hauria una primera etapa més antiga que s'ha denominat Mestre de Xàtiva⁹ i precediria la denominada d'Artés. Caldria parlar, doncs, d'un artista desconegut el nom del qual no s'ha identificat encara amb criteri científic i que restaria unificat sota la denominació provisional de Mestre de Xàtiva/Artés/Borbotó.¹⁰ Una proposta de cronologia només aproximada seria la següent. La primera fase, coneguda com a Mestre de Xàtiva, abastaria des del voltant de 1480 fins a 1500; la segona, coincident amb les obres sota nomenclatura de Mestre d'Artés, des de 1500 fins a aproximadament el 1515, i l'última, la del Mestre de Borbotó,

Mestre d'Artés/Borbotó. Adoració dels pastors. Retaule major de l'església de Palau-solità. Autor: J. Lluís Cebrián

ment la tècnica a l'oli. Les figures prenen més volum anatómic i podem considerar aquesta etapa com de plenitud.

La influència de la pintura renaixentista italiana condicionarà al primer quart del segle XVI l'evolució de molts pintors de l'àrea de València. És també el cas d'aquest Mestre que, entrat en anys, assoleix en la mesura de les seues possibilitats personals el nou estil. No és pas aquest l'únic pintor gòtic del País Valencià que acabà pintant en estil renaixentista. Recordem, per exemple, el cas de Vicent Micip, pare de Joan de Joanes. Malgrat algunes llacunes provocades per la desaparició de moltes obres, constatem una línia evolutiva sòlida que va des del primer Mestre de Xàtiva, passant pel Mestre d'Artés, fins a l'etapa final del Mestre de Borbotó, en un procés d'hibridació lent però continu entre les formes goticoflamenques de la tradició local i les renaixentistes importades. De fet hi ha moltes pintures que la historiografia atribueix indistintament al Mestre de Xàtiva o al d'Artés, segons uns autors o uns altres, i el mateix passa amb diverses obres del Mestre d'Artés i el de Borbotó. Els límits eren confusos, perquè els estilemes són comuns. La bibliografia titubjava excessivament en les atribucions Xàtiva-Artés i Artés-Borbotó. Com dèiem, és també el cas de les taules de Palau-solità, que han estat atribuïdes per una part al Mestre d'Artés i per una altra, al de Borbotó, quan en realitat ens trobem davant d'un únic pintor que ha patit una evolució estilística considerable al llarg dels anys. En apropar-nos profundament i de forma directa a les obres dels suposats Mestres de Xàtiva/Artés/Borbotó arribem a la conclusió que es tracta de la mateixa mà, amb tots els matisos possibles produïts pels ajudants de l'obra-

Sense adonar-se que es tracta d'un únic pintor, hi ha una proposta d'identificació dels suposats tres mestres amb Antoni Cabanes (Mestre de Xàtiva), Pere Cabanes (Mestre d'Artés) i Martí Cabanes (Mestre de Borbotó), tots membres de la mateixa família de pintors, a partir del suggeriment que féu Soler d'Hyver. Aquest posà en relació les obres del Mestre de Borbotó conservades a l'església de Bocairent (la Vall d'Albaida) –la Mare de Déu de la Salut i el Sant Sopar–, una predel·la amb parelles de sants en col·lecció particular i altres taules també en col·lecció particular atribuïdes al Mestre d'Artés i provinents de la mateixa localitat amb un contracte de 1515 en què apareixien Pere i Martí Cabanes i Nicolau Falcó pactant la pintura de les portes, banc i sotabanc del retaule major. El mateix Soler, però, reconeixia que aquestes pintures de Bocairent no es corresponien amb els elements del retaule que especifica el contracte, a excepció de la predel·la.¹¹ Tanmateix, tampoc aquesta predel·la pot ser la del retaule major de Bocairent. El problema és que al contracte s'esmenta un tabernacle, i la predel·la amb sants, que té cinc cases, està completa i, per tant, no admet cap arquitectura per al sagrari. A hores d'ara no s'ha trobat cap document que validi la hipòtesi dels Cabanes. El que sí que sabem gràcies a un document publicat per Josep Ferre és que la taula del Sant Sopar era la central d'un retaule a la capella lateral dels Mahiques i, per tant, tampoc no formava part del retaule major.¹² Per altra banda, també hem de descartar que la taula de la Mare de Déu de la Salut pertanyés al retaule major. Per les seues característiques compositives deduïm que es tracta d'una taula central i al contracte es parla d'una escultura de la Verge Maria que els pintors han de daurar i encarnar. A més a més, la de la Salut no és la

titular del temple, sinó la de l'Assumpció.

A més, hom desconeix a hores d'ara quin parentesc hi havia entre Pere i Martí Cabanes. Més encara, malgrat que tenien el mateix cognom i ofici, no hi ha constància documental que indique que Antoni i Pere siguin parents. Sabem que el 1521 hi ha un pintor amb el mateix nom,

Mestre d'Artés/Borbotó. Epifania. Retaule major de l'església de Palau-solità. Autor: J. Lluís Cebrián

Pere Cabanes (sembla que fill de l'anterior) que és menor de dies. A més a més, a Antoni, Pere i Martí Cabanes hem de sumar ara un altre pintor contemporani, el quart d'aquest cognom. Recentment Gómez-Ferrer ha documentat el pintor Joan, fill de Pere Cabanes i cunyat de Nicolau Falcó, que morí abans que el pare.¹³ Malgrat que la família Cabanes està molt documentada, encara no se'ls ha pogut atribuir amb certesa cap obra. També caldria plantejar-se, entre moltes altres qüestions, en quin lloc s'acomodarien el recent descobert pintor Joan Cabanes i també el Pere Cabanes *menor de dies*. I amb quin criteri s'han identificat els suposats Mestres de Xàtiva, Artés o Borbotó amb uns pintors de la família, si és que tots són família, i no amb els altres. Així les coses, i malgrat que la proposta d'identificació amb alguns membres de la família Cabanes va desdibuixant-se al mateix temps que apareix documentació nova, tampoc no ens trobem en situació ara per ara de descartar que un d'aquests Cabanes pugui ser l'autor de les quatre taules de Palau-solità, però cal mantenir una actitud prudent fins que no aparega documentació fefaent.

La importància de les quatre taules de Palau-solità rau en primer lloc en el fet que pràcticament no han estat tingudes en compte per la bibliografia sobre el Mestre (o els Mestres). A penes són esmentades quan es llista el corpus d'obres. En segon lloc, aquestes taules representen un punt clau d'inflexió estilística entre el Mestre d'Artés i el de Borbotó.¹⁴ Com hem vist, Ainaud les adscriu al Mestre de Borbotó però reconeixia encara la inèrcia goticista. És un cas semblant al del retaule de la Transfiguració del Museu de l'Almodí de Xàtiva (la Costera) que fou realitzat a partir de 1515 quan els agustins s'instal·len a l'antiga ermita de les Santes. En aquesta obra,

atribuïda al Mestre de Borbotó, també es possible percebre l'estil del Mestre d'Artés, encara que seria posterior al retaule de Palau, perquè les formes i la pinzellada del primer es mostren amb més contundència.

A Palau-solità els brocats, els plecs dels vestits una mica angulosos i les aureoles totalment daurades i burinades

Mestre d'Artés/Borbotó. Detall de l'Ascensió. Retaule major de l'església de Palau-solità. Autor: J. Lluís Cebrián

palesen encara el flamenquisme del Mestre d'Artés. En canvi, el rostres mostren ja la dolçor característica del Mestre de Borbotó, amb la mirada perduda, quasi estràbica, i cabells més rossos. Els paisatges o escenografies s'han simplificat més que en obres anteriors, en les quals el gust pel detall ha donat pas a la creació d'ambients. Hi trobem interès pels volums, les ombres amb gradacions de llum i colors, etc.

La taula del Naixement o de l'Adoració dels pastors està situada al segon cos del carrer de l'esquerra. El protagonisme de l'escena se centra en les figures de Josep, Maria i el Nen, mentre que els pastors han estat relegats a l'extrem esquerre i només se'ls veu parcialment. Entre sant Josep i Maria veiem els caps del ruc i el bou que miren la criatura des de l'estable. Al cel llunyà, sobre un paisatge obert amb arbres, un àngel anuncia la bona nova als pastors que tenen cura del ramat. El petit Jesús jau a terra sobre el mantell verd de la mare. La composició deriva directament de la taula de la Nativitat del retaule dels Martí-Crespí al Museu de la Seu de Xàtiva pintat cap al 1490, la qual no conté pastors. També molt semblant, però amb els personatges en posició invertida, és l'Adoració procedent del retaule d'Agullent (la Vall d'Albaida) conservada al Museu de Belles Arts de València. La primera ha estat atribuïda al Mestre de Xàtiva, i la segona al d'Artés. La producció d'aquest obrador és extensa i, pel que fa a l'etapa final anomenada del Mestre de Borbotó, podem posar en relació diverses obres amb les taules de Palau-solità. Així, el rostre –i la disposició serena i resignada– de Maria el trobem també en la Mare de Déu del retaule del Judici Final de Canals,¹⁵ la Mare de Déu de la Salut de l'església de Bocairent,¹⁶ la Mare de Déu de la Llet del Museu de la Seu de Xàtiva,¹⁷ la Mare de Déu del retaule de la Transfiguració del museu municipal de Xàtiva, la Mare de Déu de la Llet de les *Descalzas Reales* de Madrid provinent de Gandia,¹⁸ la Mare de Déu de la Fugida a Egipte de l'església de Sant Pere de Xàtiva, la de les quatre taules del retaule de Santa Anna a Borbotó,¹⁹ i finalment, la que possiblement siga una de les darreres obres conegudes del Mestre, la Mare de Déu dels Sants Joanets al Museu de la Seu de Sogorb (l'Alt Palància).

L'Epifania ocupa el cos inferior del carrer esquerre. Al mateix escenari que la taula anterior, trobem a la dreta la Mare de Déu asseguda amb el xiquet al braç i Josep al darrere. Els Reis s'han incorporat a l'escena per l'altra part i són tan protagonistes com la Sagrada Família. Melcior agenollat ret homenatge al recent nascut, mentre que Gaspar i Baltasar esperen dempeus. Té com a precedent la petita Epifania abans al Museu d'Art de Toledo (Ohio, els Estats Units) que recentment ha eixit a subhasta.²⁰ La figura de Baltasar abillada de groc daurat, la tornem a trobar a la porta del sepulcre de la taula de la Lamentació del Museu de Belles Arts de València.

L'Ascensió està situada al cos intermedi del carrer dret. La Mare de Déu de genolls centra la composició entre Pere i Joan. La resta dels apòstols han estat simplificats, dels quals només són perceptibles les aurèoles escalonades dels caps. Al darrere veiem

Mestre d'Artés/Borbotó.
Pentecosta. Retaule major de
l'església de Palau-solità. Autor.: J.
Lluís Cebrián

el turó amb les petjades dels peus de Crist que puja al cel i del qual només veiem la part inferior de la túnica. Si observem els trets fisonòmics de sant Pere ens adonarem que el Mestre els manté al llarg de les tres etapes de tota la seua obra. El veiem al banc del retaule de l'església de Sant Feliu de Xàtiva, a la Dormició

de Maria del MNAC o al Sant Sopar de Bocairent, per citar només alguns exemples.

Finalment tenim la Pentecosta davall de l'Ascensió. L'escena es desenvolupa en una sala de murs llisos i nus, únicament perforats per dues finestres laterals amb reixa. Aquesta simplificació arquitectònica dels interiors, gairebé minimalista, és una característica que trobem en alguna obra de la producció del pintor ja des de l'època del Mestre de Xàtiva i s'accentuarà en la fase de Borbotó. El terra està pavimentat amb taulells produïts als obradors de Manises amb la típica rosa gòtica. La Mare de Déu asseguda centra la composició situada en un nivell superior al dels apòstols genuflexos que l'envolten. Identifiquem en posició preferent sant Pere a l'esquerra i sant Joan a la dreta. De la majoria dels apòstols només es representa fragmentàriament l'aurèola dels caps, de forma que s'aconsegueix sensació de multitud. La composició d'aquesta Pentecosta ja l'havia feta servir el pintor amb anterioritat, com podem veure a la taula del mateix tema del retaule dels Goigs de la Mare de Déu del MNAC atribuït al Mestre de Xàtiva, malgrat que a l'obra de Palau-solità els gestos de sorpresa per l'aparició de l'Esperit Sant són més serens, més classicistes en aquest sentit. També podem relacionar-la amb una Pentecosta, que Post veié el 1926 a la Galeria Anderson de Nova York i atribuï al Mestre d'Artés, on la Mare de Déu apareix en una posició idèntica però asseguda en un setial, la fornícula del qual té forma de petxina d'estil renaixentista.²¹

Com hem vist, les obres de Palau-solità no són les úniques d'aquest obrador que podem trobar a Catalunya. El dipòsit del MNAC custodia un retaule incomplet dels Goigs de Maria atribuït al Mestre de Xàtiva, és a dir, a la primera etapa del pintor.

L'estudi detingut de les taules de Barcelona i Palau-solità fa possible posar en relació directa el Mestre de Xàtiva i el de Borbotó, passant de reüll per la fase intermèdia d'Artés. Les taules valencianes de l'església de Santa Maria de Palau-Solità permeten, doncs, conèixer millor l'estil del pintor i incrementar el corpus conegut de les seues obres.

Notes

- 1 Agraïm a l'anterior rector de Sta. Maria de Palau-solità mossèn Pere Gibert i Riba que a començaments de 2005 ens enviés primer una sèrie de postals amb les taules i després el llibre *Palau-solità "titol de glòria"*. I al rector actual, Mn. Prakash Chukka Meriga, que amablement ens permetés fotografiar-les el 17-5-2014 mentre enllestien a l'interior del temple la bandera de sant Isidre.
- 2 GIBERT, Pere; MARTÍ BONET, Josep M.; *Palau-solità "titol de glòria"*. Palau-Solità: Escudo de Oro, 1995 (1a ed. 1975), p. 16-17.
- 3 A GIBERT, Pere; MARTÍ BONET, Josep M. *Op. cit.* p. 35, es reproduïx la fotografia publicada a la revista *La Esfera* de 1918. Es pot veure també la fotografia de Josep Salvany i Blanch de l'any 1924 que conserva la Biblioteca de Catalunya. Amb posterioritat es publicà una postal en blanc i negre anterior a 1965 quan el retaule estava instal·lat a la capella de la Mare de Déu del Roser.
- 4 AINAUD DE LASARTE, Joan; "La pintura dels segles XVI i XVII". *L'Art Català*, II. Barcelona: Aymà, 1958. Citat a GARRIGA, Joaquim; CARBONELL, Marià; *Història de l'Art català: l'època del Renaixement*, s. XVI. Barcelona: Ed. 62, 1986, p. 63.
- 5 GIBERT, Pere; MARTÍ BONET, Josep M. *Op. cit.* i MARTÍ I BONET, Josep M.; "Retaule major de Santa Maria de Palau-solità". *Taüll*, 29, juny-juliol 2010, p. 21-22. Disponible en línia: <http://www.cataloniasacra.cat/taull/download/30> [consulta 23-03-2014]
- 6 Un estat de la qüestió, recent, sobre el retaule del Judici Final i els Mestres d'Artés i Borbotó a FUSTER SERRA, Francisco; *Legado artístico de la Cartuja de Portaceli. Obras, iconografía, benefactores y artifices en su contexto histórico*. Salzburg: Analecta Cartusiana, 2012, p. 212-232.
- 7 Una primera aproximació al retaule de Borbotó, sense proposar autoria però relacionant-lo amb altres obres del mateix pintor, a SARALEGUI, Leandro; "Las tablas de la iglesia de Borbotó". *Archivo de Arte Valenciano*, 13, 1927, p. 67-81.
- 8 TORMO I MONZÓ, Elías; *Valencia. Los museos*. Madrid: Centro de Estudios Históricos, 1932, fasc. II, p. 21 (denomina el pintor com a Mestre d'Artés). POST, Chandler Rathfon; *A history of Spanish painting. The Valencian school in the late Middle Ages and early Renaissance*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1935, Vol. VI-I, p. 330 (per al Mestre de Borbotó).
- 9 També fou l'historiador nord-americà qui proposà el nom de Mestre de Xàtiva en funció de la quantitat d'obres que es conserven del pintor en aquella ciutat. POST, *op. cit.*, Vol. VI-II, p. 345.
- 10 Aquesta proposta d'unificar els tres artistes en una única personalitat artística fou desenvolupada de manera succinta a CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu; "Calvari de Montesa. Mestre de Xàtiva-Artés", dins COMPANYY, Ximo; PONS, Vicente; ALIAGA, Joan (com.); *La Llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva 2007. Catálogo*. València: Generalitat, 2007, fitxa 112, p. 382-385.
- 11 SOLER D'HYVER, Carlos; *Valencia. Su pintura en el siglo XV*. València: B. de Santander, 1982,

- vid. les fitxes “Maestro de los Artés” i “Maestro de Borbotó”, s/p. El document sobre el retaule major de l'església de Bocarent fou publicat per CERVERÓ GÓMIS, Luis; “Pintores valentinos. Su cronología y documentación”. *Archivo de Arte Valenciano*, XLII, (València, 1971), p. 23-36 (p. 27).
- 12 FERRE PUERTO, Josep A. “El Sant Sopar. Mestre de Borbotó”. *Bocarent*, agost 2004, p. 46-49. Del mateix autor “Sant Sopar”. Dins SANTAMARIA CUELLO, Miquel; SEGURA MARÍ, Josep Maria; VARELA FERRANDIS, José Antonio (com.); *La Llum de les Imatges: Camins d'Art, Alcoi 2011*. València: Generalitat, 2011, fitxa 32, p. 216-217.
 - 13 GÓMEZ-FERRER, Mercedes; “Los Falcó, una familia de pintores en la Valencia del siglo XVI”. *Locus Amoenus*, 11, Barcelona, 2011-2012, p. 79-96.
 - 14 CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; “Las tablas... cent anys després”. Pròleg a l'edició facsímil de TORMO, Elías; *Las tablas de las iglesias de Játiva. Un museo de primitivos*. Xàtiva: Ulleye, 2007 (1a ed. 1912), p. 12-14.
 - 15 El retaule de la Torre de Canals s'ha estudiat a CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; “El Mestre de Borbotó i el retaule de la Torre de Canals”. Dins NAVARRO I BUENAVENTURA, Beatriu (a cura de); *Muralls, palaus i retaules en el bicentenari del rector Blasco. Actes de les V Jornades d'Art i Història. Xàtiva, 1, 2 i 3 d'agost de 2013*. Xàtiva: Ulleye, 2014, p. 11-50, en premsa. Del mateix autor “Juí final amb la Mare de Déu del Rosari i el cavaller de Colònia”. Dins COMPANYY, Ximo; PONS, Vicente; ALIAGA, Joan (com.); *La Llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva 2007. Catàlego*. València: Generalitat, 2007, fitxa 113, p. 386-389. I també *L'oratori i la torrassa del palau dels Borja a la Torre de Canals*. València: Generalitat, 1990.
 - 16 Sobre la Mare de Déu de Bocarent es pot veure CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; “Mare de Déu de la Salut. Mestre de Borbotó”. Dins SANTAMARIA CUELLO, Miquel; SEGURA MARÍ, Josep Maria; VARELA FERRANDIS, José Antonio (com.); *La Llum de les Imatges: Camins d'Art, Alcoi 2011*. València: Generalitat, 2011, fitxa 14, p. 174-175. FERRE PUERTO, Josep A; “Verge Maria de la Salut del Mestre de Borbotó”. Dins *Bocarent, festes a sant Blai, 2005*, p. 140-141.
 - 17 La taula de la Mare de Déu de la Llet, companya d'un Calvari, sembla que provenen de l'antic monestir cistercenc de Xàtiva. Vegeu CEBRIÁN I MOLINA, Josep Lluís; *Montserrat. La ruta del Cister a Xàtiva*. Premi C. Sarthou Ciutat de Xàtiva 2002. Xàtiva: Ajuntament, 2003, p. 91-92. Del mateix autor “Calvari i Mare de Déu de la Llet. Mestre de Borbotó”. Dins COMPANYY, Ximo; PONS, Vicente; ALIAGA, Joan (com.); *La Llum de les Imatges. Lux Mundi. Xàtiva 2007. Catàlego*. València: Generalitat, 2007, fitxa 116, p. 398-401.
 - 18 Aquesta taula, procedent del convent de les clarisses de Gandia, arribà al convent madrileny directament a través de la família ducal.
 - 19 RUIX I CONTELLES, Vicent; *Borbotó, des de l'arxiu parroquial*. Borbotó, 1996.
 - 20 Subhastat a Christie's de Nova York. *Old master paintings. Part II. 30 January 2014*. Lot núm. 288, p. 73, The Master of Jativa, The Adoration of de Magi.
 - 21 Fotografia reproduïda a POST, *op. cit.*, Vol. VI-I, p. 318.